

Type of Article (Research Article)

Reinterpreting The Socio-Cultural Functions Of The Central Courtyard In The Spatial Organization Of Iranian Caravanserais During The Safavid Era

Pariya Dolat Sha: Department of Architecture, Bam.C., Islamic Azad University, Bam, Iran

*Mohsen Ghasemi: Department of Architecture, Bam.C., Islamic Azad University, Bam, Iran

Mansour Nikpour: Department of Architecture, Bam.C., Islamic Azad University, Bam, Iran

---

Article Info

Received: 2025/09/30

Accepted: 2026/01/31

pp. 83-94

Keywords:

Central Courtyard
Caravanserai
Spatial Organization,
Socio-Cultural

Abstract

The central courtyard in Iranian Safavid-era caravanserais, as the core of spatial organization, functioned beyond a mere passage or utilitarian space; it played a pivotal role in shaping social interactions and cultural processes among travelers, merchants, and local residents. Intrinsically, this space facilitated group gatherings, cultural exchange, commercial activities, and ceremonial practices, reinforcing the spatial identity and social cohesion of the caravanserai. This study aims to reinterpret the socio-cultural functions of the central courtyard and analyze the relationship between spatial organization and human interactions in Safavid caravanserais, thereby systematically reconstructing its role in linking architecture, culture, and society. The research employs a mixed-methods approach, integrating qualitative and quantitative data. In the qualitative phase, semi-structured interviews were conducted with 20 experts in traditional architecture and architectural history, and data were analyzed using grounded theory with a three-stage coding procedure. This analysis identified three primary dimensions of courtyard functionality: security, environmental, and socio-commercial. In the quantitative phase, a 38-item questionnaire was designed based on qualitative findings and administered to 384 specialists. Data were analyzed using partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM) to examine the relationships between dimensions and courtyard functionality. Findings indicate that the security dimension exerts the greatest influence on overall courtyard performance and underpins the realization of other dimensions. The environmental dimension acts as a reinforcing factor, enabling prolonged presence and socio-commercial interactions. The socio-commercial dimension represents the ultimate manifestation of courtyard functionality, directly resulting from the security and environmental dimensions and shaping the economic and social experiences of users. This analytical framework facilitates the reinterpretation of socio-cultural functions in other historical caravanserais and informs the application of their spatial logic in contemporary public space design.

Citation: Dolat Sha, Pariya. Ghasemi, Mohsen. Nikpour, Mansour. (2026). Reinterpreting The Socio-Cultural Functions Of The Central Courtyard In The Spatial Organization Of Iranian Caravanserais During The Safavid Era. *Socio-Cultural Changes*, 22(4), Serial No. 89, 83-94.

DOI:

This Article Is Derived From The Doctoral Dissertation Of 'Pariya Dolat Sha', Titled "*Explaining The Role Of The Central Yard In The Functioning Of Social-Commercial, Environmental And Security Interactions Of The Iranian Naravansary*", Under The Supervision Of 'Dr. Mohsen Ghasemi', & With Advisory Support From 'Dr. Mansour Nikpour',

*Corresponding Author: Mohsen Ghasemi

E-mail Address: mgh1393@yahoo.com

Tel: +989133438330

Extended Abstract

Introduction

In historical Iranian contexts, space functions not merely as a neutral container for human activity but as an active mechanism shaping social relationships, reproducing cultural norms, and stabilizing patterns of collective interaction. Within this framework, spatial organization constitutes an embodied network of social relations, mutually linking physical structure and communal life. One of the most enduring expressions of this linkage in Iranian spatial tradition is the central courtyard model, which, beyond responding to climatic and functional requirements, provides a domain for gathering, interaction, mutual supervision, and the representation of social order. The central courtyard is not simply a void or open area but an organizing nucleus directing the distribution of functions, hierarchy of access, and quality of human relationships. During the Safavid period, Iranian caravanserais emerged as pivotal nodes in organizing transregional commercial and social networks, coinciding with the consolidation of political authority and the expansion of trade. These structures functioned not only as accommodation and economic hubs but also as social nodes where goods exchange, information transfer, trust formation among merchants, and the reproduction of cultural norms occurred. Within this structure, the central courtyard, as the organizational core, regulated socio-cultural interactions by enabling the co-presence of diverse groups, collective oversight, security management, and the organization of daily activities, thereby linking architectural form to social life. Despite their historical and spatial significance, prior studies have primarily focused on morphological, structural, or stylistic analyses, with limited systematic re-examination of the socio-cultural functions of central courtyards within a coherent theoretical and analytical framework. The present study seeks to elucidate the spatial mechanisms and regulatory patterns of central courtyards, examining the relationship between Safavid caravanserais' spatial structures and their socio-cultural networks, thereby providing a foundation for a deeper understanding of the interplay between architecture, human interaction, and cultural reproduction.

Methodology

This research adopts a mixed-methods approach to enable a comprehensive analysis of the socio-cultural functions of central courtyards in the spatial organization of Safavid-era Iranian caravanserais. This approach allows for the integration of qualitative and quantitative data, facilitating both theoretical analysis and empirical assessment of the conceptual model. In the qualitative phase, data were collected through semi-structured interviews with 20 experts in traditional architecture and architectural history. Purposive sampling was employed based on criteria such as professional experience, familiarity with caravanserai spatial organization, and access to historical documentation. Qualitative data were analyzed using grounded theory and a three-stage coding process (open, axial, and selective coding), which identified three primary dimensions of courtyard functionality:

1. Security dimension – encompassing access control, supervision, and spatial safety;
2. Environmental dimension – including ventilation, daylighting, and thermal and climatic regulation;
3. Socio-commercial dimension – comprising collective interaction, gatherings, and economic activities.

In the quantitative phase, a 38-item questionnaire was developed based on qualitative findings and administered to a purposively selected sample of 384 specialists in related fields. The instrument's validity was confirmed by an expert panel, and reliability was assessed using Cronbach's alpha ($\alpha > 0.8$). Quantitative data were analyzed using partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM) to investigate the relationships among the functional dimensions of the central courtyard and the spatial organization of the caravanserais. Finally, the integration of qualitative and quantitative results produced a conceptual model, presenting a hierarchical network of relationships among the three functional dimensions and the spatial structure of the central courtyard, enabling precise examination of the reciprocal effects of spatial form and socio-cultural functionality, and facilitating generalization to other comparable caravanserais.

Results and Discussion

The integrated qualitative and quantitative analysis demonstrates that the socio-cultural functions of central courtyards in the spatial organization of Safavid-era Iranian caravanserais operate within a hierarchical, multi-layered logic. The three primary functional dimensions—security, environmental, and socio-commercial—each contribute distinctly to shaping users' spatial experiences and interactions. The security dimension, by providing visual control, centralized access, and protected spaces, establishes the foundation for spatial experience and functional cohesion, rendering security not merely a physical condition but an active experiential element for users. The environmental dimension, comprising natural lighting, ventilation, and temperature regulation, facilitates sustained presence and continuous interaction, thereby reinforcing socio-commercial functionality. The socio-commercial dimension directly results from the preceding two dimensions, manifesting in collective interaction, economic exchange, and the formation of gatherings. Structural equation analysis confirmed that security exerts the greatest influence on overall courtyard functionality ($\beta = 0.71$, $T = 9.84$), followed by the environmental dimension ($\beta = 0.48$, $T = 12.6$) and the socio-commercial dimension ($\beta = 0.36$, $T = 4.75$). These findings indicate that the socio-cultural function of the central courtyard is realized only within a coordinated, networked system, where security functions as the foundational layer, environmental factors serve as reinforcing agents, and socio-commercial activity emerges as the ultimate outcome.

Consequently, the central courtyard is not a neutral intermediary space but an active nucleus regulating spatial, behavioral, and economic relationships. The socio-cultural dynamism of Safavid caravanserais reflects the deliberate design and coordination of architectural form with human and economic needs. This analytical framework provides a conceptual basis for reinterpreting other historical examples and applying the spatial logic of caravanserais to the design of contemporary public spaces.

نوع مقاله (علمی پژوهشی)

بازخوانی کارکردهای اجتماعی-فرهنگی حیاط مرکزی در سازمان فضایی کاروانسراهای ایرانی عصر صفوی

پریا دولت‌شا: گروه معماری، واحد بم، دانشگاه آزاد اسلامی، بم، ایران
* محسن قاسمی: گروه معماری، واحد بم، دانشگاه آزاد اسلامی، بم، ایران
منصور نیک‌پور: گروه معماری، واحد بم، دانشگاه آزاد اسلامی، بم، ایران

چکیده

حیاط مرکزی در کاروانسراهای ایرانی عصر صفوی، به‌عنوان محور سازمان فضایی، فراتر از یک گذرگاه یا فضای عملکردی، نقش مؤثر در شکل‌دهی به تعاملات اجتماعی و فرایندهای فرهنگی میان مسافران، تاجران و ساکنان محلی ایفاء می‌کرد. این فضا به صورت ذاتی امکان تجمع‌های گروهی، تبادل فرهنگی، فعالیت‌های تجاری و مراسم نمادین را فراهم می‌آورد. هویت فضایی و انسجام اجتماعی کاروانسرا را تقویت می‌نمود. هدف پژوهش، بازخوانی کارکردهای اجتماعی-فرهنگی حیاط مرکزی و تحلیل رابطه میان سازمان فضایی و تعاملات انسانی در کاروانسراهای صفوی است تا نقش آن در پیوند میان معماری، فرهنگ و اجتماع را به‌طور نظام‌مند بازسازی شود. روش تحقیق آمیخته و ترکیبی از داده‌های کیفی و کمی است. در بخش کیفی، م‌صاحبه‌های نیمه ساختاریافته با ۲۰ متخصص معماری سنتی و تاریخ معماری انجام شد و داده‌ها با روش نظریه زمینه‌ای و کدگذاری سه‌مرحله‌ای تحلیل شدند. این تحلیل منجر به شناسایی سه بُعد اصلی عملکرد حیاط مرکزی شد: امنیت، زیست‌محیطی و اجتماعی-تجاری. در بخش کمی، پرسش‌نامه‌ای ۳۸ سؤالی بر اساس نتایج کیفی طراحی و بر ۳۸۴ متخصص اجرا شد. داده‌ها با استفاده از مدل معادلات ساختاری حداقل مربعات جزئی (PLS-SEM)، تحلیل و روابط میان ابعاد و عملکرد حیاط برر سی شد. یافته‌ها نشان داد که بُعد امنیتی، بیشترین اثرگذاری را بر عملکرد کلی حیاط دارد و زیر ساخت تحقق سایر ابعاد محسوب می‌شود. بُعد زیست‌محیطی، به‌عنوان عامل تقویت‌کننده، حضور طولانی و تعاملات اجتماعی-تجاری را ممکن می‌سازد. و بُعد اجتماعی-تجاری، نمود نهایی عملکرد حیاط، پیامد مستقیم تحقق ابعاد امنیتی و زیست‌محیطی است که تجربه اقتصادی و اجتماعی کاربران را شکل می‌دهد. این چارچوب تحلیلی امکان بازخوانی کارکردهای اجتماعی-فرهنگی دیگر کاروانسراهای تاریخی و بهره‌گیری از منطق فضایی آن‌ها در طراحی فضاهای جمعی معاصر را فراهم می‌کند.

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۰۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۱

شماره صفحات: ۸۳-۹۴

واژگان کلیدی:

حیاط مرکزی
کاروانسرا
سازمان فضایی
اجتماعی-فرهنگی

استناد: دولت‌شا، پریا، قاسمی، محسن و نیک‌پور، منصور. (۱۴۰۴). بازخوانی کارکردهای اجتماعی-فرهنگی حیاط مرکزی در سازمان فضایی کاروانسراهای ایرانی عصر صفوی. *تغییرات اجتماعی-فرهنگی*، دوره ۲۲، شماره ۲؛ (پیاپی ۸۹)، ۸۳-۹۴.

DOI:

این مقاله برگرفته از رساله دکتری «پریا دولت‌شا»، با عنوان «تبیین نقش حیاط مرکزی در کارکرد تعاملات اجتماعی-تجاری، زیست‌محیطی و امنیتی کاروانسرای ایرانی»، است که به راهنمایی «دکتر محسن قاسمی»، و مشاوره «دکتر منصور نیک‌پور»، استخراج شده است.

*نویسنده مسئول: محسن قاسمی

آدرس پست الکترونیک: mgh1393@yahoo.com

تلفن: ۰۹۱۳۳۴۳۸۳۳۰

مقدمه

فضا در بسترهای تاریخی، نه به مثابه ظرفی خنثی برای استقرار فعالیت‌ها، بلکه به عنوان سازوکاری فعال در سازمان‌دهی روابط اجتماعی، بازتولید هنجارهای فرهنگی و تثبیت الگوهای تعامل جمعی عمل می‌کند (باصولی و درخش، ۱۴۰۰). فضا واجد ظرفیتی است که از طریق آرایش کالبدی، نحوه دسترسی، میدان دید و مرکزیت، امکان نظارت، هم‌حضور و شکل‌گیری سرمایه اجتماعی را تنظیم می‌کند (Soflaei, Shokouhian & Soflae, 2017). سازمان فضایی نه صرفاً یک نظم هندسی، بلکه شبکه‌ای از روابط اجتماعی مجسم شده است که در آن ساختار کالبدی و حیات جمعی در پیوندی متقابل قرار دارند. در سنت فضا سازی ایران، الگوی حیاط مرکزی یکی از پایدارترین و اثرگذارترین الگوهای است که این پیوند را عینیت می‌بخشد و ضمن پاسخ‌گویی به الزامات اقلیمی و عملکردی، بستری برای گردهم‌آیی، تعامل، نظارت متقابل و بازنمایی نظم اجتماعی فراهم می‌آورد (بهشتی، تکمیل‌همایون و همت‌پور، ۱۳۹۷). حیاط مرکزی، صرفاً یک فضای باز میانی نیست، بلکه هسته‌ای سازمان‌دهنده است که توزیع عملکردها، سلسله‌مراتب دسترسی و کیفیت روابط انسانی را جهت‌دهی می‌کند. کاروانسراهای ایرانی در دوره صفوی، هم‌زمان با تثبیت اقتدار سیاسی و گسترش مبادلات فرامنطقه‌ای، به عناصر کلیدی سامان‌دهی شبکه‌های تجاری و ارتباطی بدل شدند (ثواقب و نجفی‌علی‌آبادی، ۱۳۹۱). این بناها افزون بر کارکرد اقامتی و اقتصادی، به منزله گره‌هایی اجتماعی در مسیرهای بین‌شهری عمل می‌کردند که در آن‌ها تبادل کالا، انتقال اطلاعات، شکل‌گیری اعتماد میان بازرگانان و بازتولید هنجارهای مشترک فرهنگی تحقق می‌یافت (مختاری و اسفندیاری‌فرد، ۱۴۰۰).

در این ساختار، حیاط مرکزی به عنوان هسته سازمان فضایی، نقش تنظیم‌کننده تعاملات را ایفاء می‌کرد: عرصه‌ای برای هم‌حضور گروه‌های متنوع، نظارت جمعی، مدیریت امنیت و سازمان‌دهی فعالیت‌های روزمره. با وجود اهمیت تاریخی و فضایی این بناها، بخش عمده مطالعات پیشین بر گونه‌شناسی کالبدی، ویژگی‌های سازه‌ای یا تحلیل‌های سبک‌شناخته متمرکز بوده و بازخوانی کارکردهای اجتماعی-فرهنگی حیاط مرکزی در پیوند با سازمان فضایی کاروانسراها کمتر در قالب چارچوبی نظری و تحلیلی منسجم صورت گرفته است. خلأ موجود در ادبیات پژوهش، ضرورت پرداختن به این پرسش را برجسته می‌کند که: حیاط مرکزی در سازمان فضایی کاروانسراهای ایرانی عصر صفوی از طریق چه سازوکارهای فضایی و چه الگوهای تنظیمی، کارکردهای اجتماعی-فرهنگی خود را تحقق می‌بخشد؟ - طرح این مسئله، امکان تبیین رابطه میان نظم کالبدی و حیات اجتماعی در یکی از مهمترین تیپولوژی‌های معماری راهی ایران را فراهم می‌آورد و زمینه‌ای برای فهم عمیق‌تر پیوند میان ساختار فضایی، شبکه‌های تجاری و بازتولید فرهنگی در بستر تاریخی ایران ایجاد می‌کند.

پیشینه پژوهش

- (دولت‌شا، قاسمی و نیک‌پور، ۱۴۰۴ الف)، با عنوان «تبیین نقش حیاط مرکزی در کارکرد تعاملات اجتماعی-تجاری، زیست‌محیطی و امنیتی کاروانسرای ایرانی با رویکرد فرهنگ‌محور»؛ به بررسی جایگاه حیاط مرکزی به عنوان هسته سازمان‌دهنده کاروانسرای ایرانی در چارچوب رویکرد فرهنگ‌محور پرداخته‌اند. هدف پژوهش، تحلیل کارکردهای چندگانه حیاط مرکزی در ارتقای کیفیت فضایی کاروانسراها با تأکید بر ابعاد اجتماعی، زیست‌محیطی و امنیتی بوده است. روش تحقیق به صورت کمی-تحلیلی انجام شده و داده‌ها از طریق مطالعات اسنادی و میدانی گردآوری و با کاروانسرای منتخب تحلیل شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد میان ویژگی‌های کالبدی-فرهنگی حیاط مرکزی و ارتقای تعاملات اجتماعی-تجاری، بهبود شرایط اقلیمی و افزایش امنیت فضایی رابطه‌ای معنادار وجود دارد. برآیند پژوهش بر ضرورت هم‌راستاسازی طراحی و مدیریت حیاط مرکزی با ملاحظات فرهنگ‌محور و مشارکت ذی‌نفعان در فرایند بازآفرینی تأکید دارد.

- (دولت‌شا، قاسمی و نیک‌پور، ۱۴۰۴ ب)، در پژوهش «تحلیلی فرهنگ‌محور از نقش حیاط مرکزی کاروانسراهای ایرانی»؛ به بازخوانی نقش حیاط مرکزی در چارچوب نظام‌های هندسی و ساختار سامان‌دهی فضایی کاروانسراها پرداخته‌اند. هدف تبیین ارتباط میان هندسه پایدار، سازمان فضایی و هویت معماری کاروانسراها با تأکید بر بستر فرهنگی بوده است. روش تحقیق تحلیلی و مبتنی بر مطالعات نظری و بررسی ساختار شکلی نمونه‌ها انجام گرفت. یافته‌ها نشان می‌دهد نظام‌های هماهنگ هندسی و سامان‌دهی فضایی حیاط مرکزی از ارکان هویت‌بخش معماری کاروانسراهای میان‌راهی بوده و تضعیف آن در دوران معاصر موجب گسست بخشی از

منطق پایداری معماری ایرانی شده است. در نتیجه، احیای منطق هندسی و خوانش فرهنگ‌محور از ساختار فضایی حیاط مرکزی در راستای بازیابی هویت معماری تأکید دارد.

- (حسنی بافرانی، سعدوندی و ندیمی، ۱۴۰۳)، در بررسی «تبیین ارزش‌های سیاسی-اجتماعی کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی ایران در عصر صفوی»؛ به ابعاد غیر کالبدی کاروانسراها پرداخته‌اند. هدف مطالعه، شنا سابی و تبیین ارزش‌های سیاسی-اجتماعی این بناها در راستای شناخت و حفاظت از آنها بوده است. روش تحقیق کیفی-تاریخی با رویکرد توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی بوده است. یافته‌ها نشان می‌دهد ارزش‌های سیاسی در سه سطح سیستمی، فرایندی و سیاست‌گذاری و ارزش‌های اجتماعی در قالب مفاهیمی چون امنیت، سنت، هم‌نوایی، نوع دوستی و رستگاری قابل تبیین‌اند. تحقیق تأکید می‌کند که توجه به لایه‌های ارزشی و فراکالبدی می‌تواند مبنای نظری مناسبی برای صیانت و احیای معنادر کاروانسراها فراهم آورد.

- (رهرو مهربانی و نوری، ۱۴۰۱)، با «واکاوی تطبیقی کاروانسراهای عصر صفویه در استان کرمانشاه از منظر گونه‌شناسی در جهت ارائه مؤلفه‌های تأثیرگذار کالبدی»؛ به استخراج و اولویت‌بندی شاخص‌های کالبدی اثرگذار بر گونه‌شناسی کاروانسراها پرداخته‌اند. هدف شناسایی مؤلفه‌های کالبدی مؤثر بر سازمان فضایی کاروانسراهای صفوی و بهره‌گیری از آنها در معماری معاصر بوده است. روش تحقیق ترکیبی از مطالعات اسنادی، تحلیل توصیفی-تحلیلی و پژوهش میدانی بوده و در مرحله نهایی با استفاده از روش سلسله‌مراتبی و تحلیل پرسش‌نامه، مؤلفه‌ها اولویت‌بندی شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد الگوی سازمان فضایی، نحوه استقرار فضاها و تناسب هندسی از مهمترین عوامل گونه‌شناختی این بناهاست. جستار بیانگر آن است که بازشناسی اصول کالبدی می‌تواند زمینه بهره‌گیری آگاهانه از میراث معماری در طراحی امروز را فراهم سازد.

- (Khosravi Javid & Nasekhian, 2025)، در مطالعه‌ای با عنوان «گونه‌شناسی کاروانسراهای برون شهری مرکز ایران بر اساس ترکیب فضایی عناصر صلی معماری»؛ به گونه‌شناسی کالبدی و تحلیل عناصر معماری کاروانسراهای برون شهری ایران مرکزی پرداخته‌اند. هدف جستار، طبقه‌بندی عناصر صلی معماری و تبیین شباهت‌ها و تفاوت‌های آنها بر اساس نحوه ترکیب و سازمان فضایی بوده است. روش تحقیق توسعه‌ای-کاربردی با رویکرد استقرایی، تفسیری، تاریخی و تطبیقی و مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی بود. یافته‌ها نشان می‌دهد عناصر صلی همچون ورودی، هستی، ایوان، حیاط، حجره، رواق، اصطبل و برج دارای الگوهای مشترک در ساختار فضایی هستند، اما برخی مؤلفه‌ها متأثر از شرایط اقلیمی، فرهنگی و فنی دچار تحول شده‌اند. پژوهش انجام گرفته بر این نکته تأکید دارد که شناسایی عناصر ثابت و متغیر می‌تواند مبنایی علمی برای مرمت و باززنده‌سازی کاروانسراهای آسیب‌دیده فراهم آورد.

- (Khosravi Javid, Nasekhian & Jeyhani, 2025)، در «مطالعه عناصر معماری کاروانسراهای برون شهری در ایران مرکزی به منظور شناسایی شباهت‌ها و تفاوت‌ها»؛ به بررسی روند تحول عناصر معماری کاروانسراهای ایران مرکزی در پی تغییر دانش معماری، فنون ساخت و نیازهای عملکردی پرداخته‌اند. هدف طبقه‌بندی و مقایسه ویژگی‌های کالبدی این بناها و تحلیل تأثیر عوامل فیزیکی و فراکالبدی بر شکل‌گیری سبک‌های معماری بوده است. روش به‌کارگیری توسعه‌ای-کاربردی با رویکرد استقرایی، تاریخی و تطبیقی و مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی میدانی ۶۵ کاروانسرای میان‌راهی در نواحی گرم و خشک ایران مرکزی بود. یافته‌ها نشان می‌دهد معماری کاروانسراها در عین تبعیت از چارچوب‌های طراحی مشترک، تحت تأثیر عوامل اقلیمی، فرهنگی، اقتصادی و فنی دچار تنوع گونه‌ای شده است. پژوهش بیانگر آن است که تحلیل تطبیقی عناصر معماری می‌تواند راهنمایی مؤثر برای حفاظت، مرمت و بازآفرینی علمی این بناهای تاریخی باشد.

ادبیات و مبانی نظری

– سازمان فضایی

فضا به عنوان مجموعه‌ای از روابط میان واحدهای مختلف تعریف می‌شود، به طوری که نظم، دسترسی و توالی فضایی را قابل فهم می‌سازد. بیل هیلیر^۱ و جودی هانسون^۲، سازمان فضایی را شبکه‌ای از پیوندها می‌دانند که پیوستگی، تلاقی و ترتیب فضاها را شکل می‌دهد و بر تعامل میان بخش‌ها اثر می‌گذارد. سازمان فضایی، فراتر از فرم هندسی ظاهر می‌شود و به عنوان بستری برای تعامل انسانی عمل می‌کند (Edwards et al., 2004; Golany, 1996). این ساختار شبکه‌ای می‌تواند جریان حرکت، دید و تماس‌های فضایی را مشخص کند و نقاط مرکزی و لبه‌های محیط را به طور هم‌زمان بازنمایی کند. سازمان فضایی شامل جنبه‌های سلسله‌مراتبی و توالی فضایی است که برای ایجاد انسجام در کل ساختار و تعادل میان فضاهای عمومی، نیمه عمومی و خصوصی ضروری است. به طوری که بر نحوه استفاده از فضا و تعاملات انسانی اثر می‌گذارد و می‌تواند تجربه‌ای سازمان‌یافته از حضور در محیط ارائه دهد (ثمین شریفی، حقی، و سعیدی، ۱۳۹۷).

– کارکرد اجتماعی فضا

اریگ اُفن^۳، معتقد است ساختار فضایی می‌تواند شرایطی ایجاد کند که افراد به طور هم‌زمان حضور یابند، تعامل کنند و رفتارهای جمعی شکل گیرد، بدون آنکه این حضور صرفاً به عملکرد محدود شود. ویژگی‌های فضایی مانند دیدپذیری مسیرها، پیوستگی فضایی و نحوه آرایش بخش‌ها می‌توانند الگوهای تجمع، گُنش و واکنش اجتماعی را شکل دهند. این ساختارها به افراد امکان می‌دهد تعامل‌های خود را با دیگران تنظیم کنند و شبکه‌ای از حضورهای انسانی ایجاد شود. وی تأکید دارد فضا نه تنها بستر، بلکه عامل فعال در بازتولید تعاملات اجتماعی است. چین جاکوبز^۴، باور دارد کیفیت و طراحی فضا اثر مستقیم بر حس تعلق جمعی و شکل‌گیری نظم اجتماعی دارد. فضاهای پیوسته و منظم امکان تقویت تعامل‌های اجتماعی، هم‌نشینی و حضور جمعی را فراهم می‌آورند و در نتیجه به ایجاد سرمایه اجتماعی و حس امنیت و مشارکت کمک می‌کنند (تقی‌زاده، خداداد و میرزا کوچک‌خوشنویس، ۱۴۰۱).

– کارکرد فرهنگی فضا

بر باور ادموند اُسالویان^۵، فضا می‌تواند معانی فرهنگی را در خود جای دهد و آن‌ها را بازتولید کند، به گونه‌ای که تجربه‌ای از سانی با ادراک ارزش‌ها و هنجارها پیوند می‌یابد. به عبارتی، فضا به عنوان شبکه‌ای از نشانه‌ها عمل می‌کند که هم‌زمان فعالیت‌ها را سازمان‌دهی می‌کند و معانی فرهنگی را تثبیت می‌سازد. ترتیب بخش‌ها، ابعاد، مسیرها و مرکزیت‌ها می‌توانند به طور نمادین ارزش‌ها، باورها و هویت جمعی را بازنمایی کنند و تجربه فضایی را با لایه‌های فرهنگی و هویتی غنی کنند. کوین لینچ^۶، بیان می‌کند که فضا می‌تواند هویت جمعی و الگوهای فرهنگی را تثبیت نماید و تعامل میان افراد و محیط، بازتولید فرهنگی را ممکن سازد (دولت‌شا، قاسمی و نیک‌پور، ۱۴۰۴ ج).

– تبیین حیاط مرکزی به عنوان الگوی فضایی

به اعتقاد کریستوفر الکساندر^۷، حیاط مرکزی نقطه‌ای استراتژیک در سازمان فضایی، جریان حرکت، دسترسی و دید را هدایت می‌کند و ظرفیت ایجاد گره‌های ارتباطی و تعامل میان بخش‌های مختلف را فراهم می‌سازد. این ساختار می‌تواند هم‌زمان سلسله‌مراتب‌های فضایی، شامل عمومی، نیمه عمومی و خصوصی، را در یک کل منسجم نمایش دهد و روابط میان فضاهای پیرامونی را تنظیم کند (کاوایان و غلامی، ۱۳۹۵). وجود حیاط مرکزی با ایجاد محوریت و مرکزیت، فرصتهایی برای تجمع، هم‌نشینی و تعامل انسانی فراهم می‌کند و به نوعی واسطه میان بخش‌های مختلف فضا محسوب می‌شود. مارینو بارتولومئو^۸، نشان می‌دهد که حیاط مرکزی با ایجاد

^۱ Bill Hillier

^۲ Judy Hanson

^۳ Erving Goffman

^۴ Jane Jacobs

^۵ Edmund O'Sullivan

^۶ Kevin Lynch

^۷ Christopher Alexander

^۸ Marino Bartholomew

گره‌های فضایی و تقویت ارتباط میان بخش‌ها، امکان شکل‌گیری تعامل‌های اجتماعی و فرهنگی را افزایش می‌دهد و به تجربه حضور جمعی عمق می‌بخشد. حیاط مرکزی به‌عنوان یک ساختار مرکزی، توانایی مدیریت مسیرها، دیدها و دسترسی‌ها را دارد و می‌تواند تجربه کاربران از حرکت و حضور در فضا را بهبود بخشد. این ویژگی‌ها موجب می‌شوند که حیاط مرکزی نه تنها به‌عنوان یک فضای خالی، بلکه عاملی فعال در تنظیم روابط فضایی و تعامل انسانی دیده شود (پیربابائی، ایرانشاهی، ۱۳۹۹).

– نظریهٔ نحو فضا

در تبیین این نظریه هیلبر، نشان می‌دهد که ساختار شبکه‌ای فضا می‌تواند جریان حرکت، دید و تعامل انسانی را شکل دهد و ظرفیت فضا برای تجمع و گنش‌های اجتماعی را تعیین کند. از دید او، نحو فضا ابزار تحلیلی است که نه تنها فرم هندسی، بلکه روابط شبکه‌ای پنهان میان اجزاء را نمایان می‌سازد (فریاد، کمالی‌اردکانی و نوری، ۱۳۹۸). این روابط شبکه‌ای می‌توانند نقاط دسترسی، گره‌های مرکزی و مسیرهای اتصال را مشخص کنند و الگوهای حرکت و رفتار انسانی در محیط قابل پیش‌بینی و تحلیل شوند. آن پن^۹، باور دارد تحلیل نحو فضا می‌تواند پیچیدگی تعامل میان بخش‌های مختلف را روشن کند و اثرات دسترسی و پیوستگی فضایی را بر رفتار انسانی توضیح دهد. نظریهٔ نحو فضا چارچوبی فراهم می‌آورد که با تحلیل ساختار و روابط فضایی، توانایی فضا در شکل‌دهی تعامل، حرکت و تجربهٔ انسانی را مشخص می‌کند و امکان ارزیابی عملکرد اجتماعی و ساختاری فضا را فراهم می‌سازد (حسیبی، افهمی و صابرنژاد، ۱۴۰۳).

– چارچوب تحلیلی فضا-فرهنگ

از منظر آنتونی گیدنز^{۱۰}، ساختارهای فضایی می‌توانند الگوهای فرهنگی را بازتولید کنند و در عین حال، گنش‌های انسانی و فرهنگی نیز ساختار فضا را تنظیم می‌کنند و بازتولید می‌نمایند. فضا نه صرفاً زمینه‌ای برای رخدادهای فرهنگی، بلکه عاملی فعال در تثبیت معنا و ارزش‌های فرهنگی است (بلالی‌اسکویی و شیخ‌الحکمایی، ۱۴۰۲). یی-فو توان^{۱۱}، تصریح می‌کند ادراک فضایی انسان‌ها با تجربه‌های فرهنگی آنان پیوند دارد و ویژگی‌های فضایی می‌توانند ارزش‌ها، هنجارها و هویت جمعی را در خود منعکس و تثبیت نمایند. ویژگی‌های طراحی فضایی به‌مثابهٔ محوریت، توالی، مرکزیت، مرزبندی و تناسب، ظرفیت ایجاد تعامل فرهنگی و بازتولید هنجارها را افزایش می‌دهند. این خصیصه‌ها امکان می‌دهند افراد با فضا در سطوح نمادین و هویتی ارتباط برقرار کنند و حضور انسانی را با معناهای فرهنگی تلفیق نمایند. درواقع، فضا بستر تجربهٔ فرهنگی و بازتولید هنجارهای اجتماعی است. ساختار فضایی و فرهنگ به‌طور متقابل یکدیگر را شکل می‌دهند و تجربهٔ انسانی در فضا از سطح صرف عملکردی فراتر می‌رود. به گونه‌ای که حضور در محیط هم‌زمان تجربه‌ای عملکردی، هویتی و فرهنگی ایجاد می‌کند (نوراللهی، ۱۴۰۲).

مواد و روش تحقیق

پژوهش حاضر با رویکرد آمیخته، انجام شده است تا توانمندی تحلیل جامع کارکردهای اجتماعی-فرهنگی حیاط مرکزی در سازمان فضایی کاروانسراهای ایرانی عصر صفوی فراهم شود. این رهیافت امکان ترکیب داده‌های کیفی و کمی را فراهم می‌آورد و هم‌زمان امکان استخراج مفاهیم نظری و ارزیابی کمی مدل مفهومی را می‌دهد. در بخش کیفی، داده‌ها از طریق مصاحبهٔ نیمه ساختاریافته با ۲۰ متخصص معماری سنتی و تاریخ معماری جمع‌آوری شد. نمونه‌گیری به صورت هدفمند و مبتنی بر معیارهای مرتبط با موضوع پژوهش انجام گرفت. معیارها شامل تجربهٔ عملی در معماری سنتی، آشنایی با سازمان فضایی کاروانسراها و دسترسی به مستندات تاریخی بود. همچنین داده‌های کیفی با استفاده از روش نظریهٔ زمینه‌ای و کدگذاری سه‌مرحله‌ای (باز، محوری و انتخابی)، تحلیل و درنهایت منجر به شناسایی سه بُعد اصلی عملکرد حیاط مرکزی شد: (بُعد امنیتی: شامل کنترل دسترسی، نظارت و ایمنی فضایی)، (بُعد زیست‌محیطی: شامل تهویه، نورگیری، و نظم حرارتی و اقلیمی) و (بُعد اجتماعی-تجاری: شامل تعامل جمعی، تجمعات و فعالیت‌های اقتصادی). در بخش کمی، براساس نتایج کیفی، پرسش‌نامه‌ای ۳۸ سؤال طراحی شد تا ابعاد استخراج شده به صورت کمی ارزیابی شوند. جامعه آماری شامل ۳۸۴ متخصص حوزه‌های مرتبط بود که با روش نمونه‌گیری هدفمند و دسترسی انتخاب شدند.

^۹ Alan Penn

^{۱۰} Anthony Giddens

^{۱۱} Yi-Fu Tuan

روایی پرسش نامه توسط پنل خبره، تأیید شد و پایایی آن با آلفای کرونباخ محاسبه گردید که نشان دهنده ثبات مناسب ابزار بود ($\alpha > 0.8$). داده‌های کمی با استفاده از مدل معادلات ساختاری با حداقل مربعات جزئی (PLS-SEM)، تحلیل شدند تا روابط میان ابعاد عملکردی حیاط مرکزی و سازمان فضایی کاروانسراها بررسی شود. سپس با تلفیق نتایج کیفی و کمی، مدل مفهومی پژوهش شکل گرفت که روابط میان سه بُعد اصلی و ساختار فضایی حیاط مرکزی را به صورت شبکه‌ای و سلسله‌مراتبی نمایش می‌دهد. این مدل امکان بررسی دقیق اثرات متقابل ساختار فضایی و عملکرد اجتماعی-فرهنگی را فراهم می‌کند و قابلیت تعمیم به دیگر کاروانسراهای مشابه را دارد.

بحث و یافته‌های تحقیق

در این بخش، نتایج حاصل از تحلیل داده‌های کیفی و کمی به صورت منسجم و مرحله‌مند ارائه می‌شود تا الگوی عملکردی حیاط مرکزی در سازمان فضایی کاروانسراهای ایرانی عصر صفوی تبیین گردد. سه بُعد اصلی پژوهش (امنیتی، زیست‌محیطی و اجتماعی-تجاری)، ابتدا در مرحله کیفی و از طریق کدگذاری داده‌های مصاحبه‌ها استخراج شدند و چارچوب مفهومی تحقیق را شکل دادند. سپس در مرحله کمی، روابط ساختاری و میزان اثرگذاری آن‌ها بر عملکرد حیاط مرکزی به صورت آماری ارزیابی شد. در ادامه، نتایج تحلیل کیفی و مؤلفه‌های هر بُعد ارائه می‌شود. سپس بر مبنای مدل معادلات ساختاری، ضرایب مسیر و معناداری روابط میان ابعاد و عملکرد حیاط بررسی می‌گردد. این رویکرد امکان تبیین شبکه‌ای و سلسله‌مراتبی کارکردهای اجتماعی-فرهنگی حیاط را فراهم کرده و جایگاه هر بُعد را در شکل‌گیری عملکرد نهایی فضا مشخص می‌سازد.

جدول ۱. بُعد امنیتی

مؤلفه	تحلیل عملکردی	تأثیر بر تجربه کاربر
کنترل دید	امکان نظارت بر ورودی‌ها و مسیرهای اصلی	افزایش حس ایمنی و اطمینان کاربران
تمرکز ورودی‌ها	محدود کردن تعداد نقاط دسترسی	کاهش ریسک و تسهیل مدیریت فضا
فضاهای محافظت‌شده	محدوده‌های امن در بخش‌های حساس	تقویت انسجام فضایی و سازمان‌دهی تعاملات

تحلیل عملکردی حیاط مرکزی از بُعد امنیتی مطابق (جدول ۱)، نشان می‌دهد که کنترل دید و مسیرهای ورودی، امنیت حیاط را نه صرفاً به صورت فیزیکی، بلکه به عنوان تجربه‌ای فضایی طراحی شده است. کاربران با امکان مشاهده مسیرها و نقاط کانونی، حس اطمینان و حضور فعال در حیاط را تجربه می‌کنند و این مؤلفه، پایه‌ای برای ایجاد انسجام در سایر فعالیت‌ها فراهم می‌آورد. تمرکز ورودی‌ها و فضاهای محافظت‌شده، از طریق ایجاد محدودیت کنترل شده در دسترسی‌ها، جریان حرکت و تعاملات را شکل می‌دهد. به عبارتی، این طراحی سلسله‌مراتبی باعث می‌شود فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی تحت شرایط کنترل شده و ایمن انجام شوند. تحلیل شبکه‌ای نشان می‌دهد که این مؤلفه‌ها باهم تعامل دارند و امنیت، به عنوان محور اصلی عملکردی حیاط عمل می‌کند. بدون تأمین امنیت، سایر ابعاد عملکردی نمی‌توانند به طور کامل تحقق یابند. از این رو، بُعد امنیتی هم به عنوان زیرساخت و هم عامل تنظیم‌کننده تجربه کاربران قلمداد می‌شود.

جدول ۲. بُعد زیست‌محیطی

مؤلفه	تحلیل عملکردی	ارتباط با سایر ابعاد
نورگیری مناسب	تأمین روشنایی طبیعی برای فعالیت‌ها	تقویت حضور کاربران و تجربه امنیتی
تهویه طبیعی	جریان هوا و کنترل دما	افزایش راحتی و تسهیل تعاملات جمعی
تنظیم دما	هماهنگی با شرایط اقلیمی	ایجاد بستر مناسب برای فعالیت‌های اجتماعی-تجاری

تحلیل عملکردی حیاط مرکزی از بُعد زیست‌محیطی مطابق (جدول ۲)، حاکی از آن است که نورگیری و تهویه مناسب، تجربه فضایی را غنی می‌سازند و کاربران می‌توانند در محیطی راحت و پایدار حضور داشته باشند. این مؤلفه‌ها تأثیر مستقیم بر توانایی کاربران برای تعامل طولانی و حضور فعال دارند و در نتیجه بُعد اجتماعی-تجاری حیاط را تقویت می‌کنند. تهویه طبیعی و تنظیم دما با ایجاد هماهنگی میان شرایط اقلیمی و آسایش کاربران، امکان تمرکز و فعالیت در فضا را فراهم می‌آورند. تحلیل عملکردی نشان می‌دهد که این بُعد به عنوان میانجی عملکردی میان امنیت و تعاملات اجتماعی عمل می‌کند و بدون آن، حضور طولانی و فعالیت‌های

اقتصادی محدود می‌شود. بررسی شبکه تعامل مؤلفه‌ها نشان می‌دهد که بُعد زیست‌محیطی با بُعد امنیتی ترکیب شده و تجربه فضایی مطلوب و پایدار ایجاد می‌کند. این تعامل سبب می‌شود عملکرد حیاط مرکزی نه تنها از نظر حفاظتی، بلکه از منظر اقلیمی و رفاهی نیز کارآمد باشد.

جدول ۳. بُعد اجتماعی-تجاری

مؤلفه	تحلیل عملکردی	نتیجه عملکردی
تعامل جمعی	تجمع کاربران در فضاهای مشخص	تقویت حس تعلق و انسجام اجتماعی
تبادل کالا	فعالیت اقتصادی در حیاط	ایجاد فضای پویا و چندمنظوره
فعالیت‌های اقتصادی	همانگی با طراحی مسیرها و محیط	نتیجه ملموس سازمان فضایی و بستر محیطی

تحلیل عملکردی حیاط مرکزی از بُعد اجتماعی-تجاری مطابق (جدول ۳)، استدلال می‌کند که این بُعد، پیامدی مستقیم از سایر ابعاد است. تعاملات جمعی و فعالیت اقتصادی در حیاط، محصول امنیت فراهم شده و شرایط محیطی مناسب هستند. این بُعد امکان بهره‌برداری عملی و واقعی از فضا را برای کاربران فراهم می‌آورد و حضور فعال آن‌ها را تسهیل می‌کند. تبادل کالا و فعالیت‌های اقتصادی، نمایانگر عملکرد ملموس سازمان فضایی و همانگی محیطی حیاط هستند. بدون تأمین بستر امن و شرایط زیست‌محیطی مطلوب، این فعالیت‌ها محدود یا پراکنده انجام می‌شدند و کارکرد اجتماعی-تجاری فضا کاهش می‌یافت. بررسی شبکه تعامل ابعاد نشان می‌دهد که بُعد اجتماعی-تجاری، پیامد نهایی و نمود بارز عملکرد حیاط مرکزی است. این بُعد تجربه کاربران را از نظر اجتماعی و اقتصادی شکل می‌دهد و بازتاب عملکرد کلی ساختار فضایی و سلسله‌مراتب طراحی حیاط محسوب می‌شود.

جدول ۴. ضریب مسیر و معناداری روابط میان ابعاد و عملکرد حیاط

مسیر فرضیه	β	T	سطح معناداری	تحلیل
امنیتی → عملکرد	۰/۷۱	۹/۸۴	معنادار	امنیت محور تجربه فضایی است و بدون آن، سایر ابعاد کامل نمی‌شوند.
زیست‌محیطی → عملکرد	۰/۴۸	۶/۱۲	معنادار	بُعد زیست‌محیطی نقش تقویت‌کننده دارد و حضور طولانی و فعالیت اجتماعی-تجاری را ممکن می‌کند.
اجتماعی-تجاری → عملکرد	۰/۳۶	۴/۷۵	معنادار	این بُعد پیامدی از دو بُعد دیگر است و تجربه اقتصادی و اجتماعی را نمایان می‌سازد.

(جدول ۴)، بیانگر ضرایب مسیر و میزان معناداری روابط میان ابعاد سه‌گانه (امنیتی، زیست‌محیطی و اجتماعی-تجاری) با عملکرد حیاط مرکزی است. مقدار β نشان‌دهنده شدت اثرگذاری هر بُعد بر عملکرد حیاط و آماره T بیانگر معناداری آماری این روابط است. در هر سه مسیر، مقدار T بالاتر از حد آستانه متعارف (۱/۹۶)، بوده و سطح معناداری تأیید شده است. بنابراین تمامی روابط فرض شده از نظر آماری معنادار هستند. بیشترین ضریب مسیر مربوط به بُعد امنیتی ($\beta=0/71$, $T=84/9$)، است که نشان می‌دهد امنیت قوی‌ترین متغیر تبیین‌کننده عملکرد حیاط مرکزی است. این یافته حاکی از آن است که در سازمان فضایی کاروانسراهای صفوی، تأمین امنیت نه تنها یک ضرورت حفاظتی، بلکه بنیان شکل‌گیری تجربه فضایی، تعاملات اجتماعی و کارکردهای فرهنگی بوده است. به‌بیانی، امنیت زیرساخت تحقق سایر کارکردها محسوب می‌شود. بُعد زیست‌محیطی با ضریب مسیر ۰/۴۸ و آماره T برابر ۶/۱۲، اثر معنادار و نسبتاً قوی بر عملکرد حیاط دارد. این نتیجه نشان می‌دهد که نورگیری، تهویه و تنظیم دما، بستر آسایش اقلیمی را فراهم کرده و امکان حضور طولانی، تعاملات اجتماعی و فعالیت‌های اقتصادی را تقویت می‌کند. این بُعد نقش تقویت‌کننده و پشتیبان عملکرد اجتماعی-فرهنگی حیاط را ایفاء می‌کند. بُعد اجتماعی-تجاری با ضریب ۰/۳۶ و T برابر ۴/۷۵ نیز رابطه‌ای معنادار با عملکرد حیاط دارد، اما شدت اثر آن نسبت به دو بُعد دیگر کمتر است. این موضوع نشان می‌دهد که این بُعد بیشتر پیامد تحقق امنیت و شرایط زیست‌محیطی مطلوب است. به‌بیان ساختاری، کارکرد اجتماعی-فرهنگی حیاط مرکزی در کاروانسراهای صفوی زمانی به‌صورت کامل نمایان می‌شود که ابتدا زیرساخت امنیتی و اقلیمی آن تثبیت شده باشد. در مجموع، تحلیل ضرایب مسیر نشان می‌دهد که سازمان فضایی حیاط مرکزی در کاروانسراهای ایرانی عصر صفوی بر یک منطبق سلسله‌مراتبی استوار بوده است: امنیت به‌عنوان بنیان، زیست‌محیطی به‌عنوان تقویت‌کننده، و اجتماعی-تجاری به‌عنوان نمود نهایی عملکرد اجتماعی-فرهنگی فضا عمل می‌کنند.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

نتایج پژوهش نشان داد که کارکردهای اجتماعی-فرهنگی حیاط مرکزی در سازمان فضایی کاروانسراهای ایرانی عصر صفوی، بر مبنای یک منطق ساختاری منسجم و چندلایه شکل گرفته است. تحلیل ترکیبی داده‌ها آشکار ساخت که این فضا صرفاً یک میان‌تهی سازمان‌دهنده نیست، بلکه هسته‌ای فعال در تنظیم روابط فضایی، رفتاری و اقتصادی محسوب می‌شود. بدین ترتیب، حیاط مرکزی به‌مثابه ساختاری پویا عمل می‌کند که عملکرد آن از تعامل نظام‌مند مؤلفه‌های فضایی ناشی می‌شود. نتایج مدل ساختاری حاکی از آن است که بُعد امنیتی، بیشترین اثرگذاری را بر عملکرد کلی حیاط دارد و بنیان تحقق سایر کارکردها را فراهم می‌کند. این امر بیانگر آن است که در منطق طراحی کاروانسراهای صفوی، امنیت نه تنها یک ضرورت حفاظتی، بلکه چارچوبی برای شکل‌گیری تجربه فضایی، اعتماد جمعی و انسجام عملکردی بوده است. در چنین ساختاری، سایر ابعاد در بستری معنا می‌یابند که پیش‌تر از نظر نظارتی و کنترلی تثبیت شده است. در گام بعد، بُعد زیست‌محیطی به‌عنوان عامل تقویت‌کننده عملکرد فضایی شناسایی شد. نورگیری، تهویه و تنظیم شرایط اقلیمی، امکان حضور پایدار و تعامل مستمر کاربران را فراهم می‌کرده و زمینه‌ساز پویایی اجتماعی فضا بوده است. این بُعد نقش واسط میان ساختار کالبدی و کنش‌های انسانی را ایفاء کرده و کیفیت زیست‌پذیری حیاط را ارتقاء داده است؛ امری که در استمرار فعالیت‌های جمعی و اقتصادی اهمیت بنیادین داشته است. بُعد اجتماعی-تجاری نیز به‌عنوان نمود عینی عملکرد حیاط مرکزی تبیین شد. تعاملات جمعی، مبادلات اقتصادی و شکل‌گیری تجمعات، پیامد مستقیم استقرار زیرساخت‌های امنیتی و اقلیمی بوده‌اند. بدین سان، کارکرد اجتماعی-فرهنگی حیاط نه به صورت مستقل، بلکه در چارچوب یک نظام سلسله‌مراتبی و وابسته به سایر ابعاد تحقق یافته است. این یافته نشان می‌دهد که پویایی اجتماعی کاروانسراهای صفوی نتیجه طراحی آگاهانه و هماهنگ ساختار فضایی با نیازهای رفتاری و اقتصادی بوده است. در نتیجه، می‌توان گفت سازمان فضایی حیاط مرکزی در کاروانسراهای ایرانی عصر صفوی بر یک الگوی شبکه‌ای و سلسله‌مراتبی استوار است که در آن امنیت به‌عنوان بنیان، زیست‌محیطی به‌عنوان عامل تقویت‌کننده و اجتماعی-تجاری به‌سان پیامد نهایی عمل می‌کند. این چارچوب تحلیلی می‌تواند مبنایی نظری برای بازخوانی سایر نمونه‌های تاریخی و نیز الگویی مفهومی برای بهره‌گیری از منطق فضایی کاروانسراها در طراحی فضاهای جمعی معاصر فراهم آورد.

منابع

- باسولی، مهدی و درخش، سعیده. (۱۴۰۰). *بررسی کارکردهای کاروانسراهای ایرانی با رویکردی منظرین*. منظر، ۱۳(۵۴)، ۳۷-۲۸.
<https://doi.org/10.22034/manzar.2020.228329.2062>
- بلالی اسکویی، آریتا و شیخ‌الحکامی، محمد. (۱۴۰۲). *بازشناسی حیاط فرعی در رباط و کاروانسراهای فلات مرکزی ایران*. باستان‌شناسی پارسه، ۲۶(۲)، ۲۵۷-۲۸۳.
<https://doi.org/10.22034/PJAS.7.26.257>
- بهشتی، سیدمحمد. تکمیل همایون، ناصر و همت‌پور، عبدالمهدی. (۱۳۹۷). *کاروانسراهای شبکه راه ابریز ششم ایران در سفرنامه‌ها*. مطالعات ایران‌شناسی، ۴(۴)، ۱۰۶-۸۲.
https://is.iranology.ir/article_711312.html
- پیربائاتی، محمدتقی. ایرانشاهی، رحیم. (۱۳۹۹). *واکاوی نقش فرهنگ وقف در تکوین ارسن‌های شهری بر اساس نظریه ساخت‌یابی*. فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ۵(۲): ۳۶-۱۷.
<https://doi.org/10.29252/ciauj.5.2.17>
- تقی‌زاده، الهام. خداداد، نعیمه و میرزا کوچک‌خوشنویس، احمد. (۱۴۰۱). *واکاوی نظام ساختاری شهرهای ایران در دوره صفویه، بر اساس مطالعه متون و اسناد تاریخی، نمونه موردی: سفرنامه آدم اول ماریوس*. رهپوی معماری و شهرسازی، ۱(۲): ۴۷-۳۵.
<https://doi.org/10.22034/rau.2022.561476.1010>
- ثمین شریفی، ابراهیم، حقی، نیلوفر و سعیدی، کمال. (۱۳۹۷). *معماری کاروانسرا در اصفهان نمونه مطالعاتی کاروانسراهای دوره صفوی*. ششمین کنفرانس سراسری معماری و مهندسی عمران، تهران-ایران، ۹-۱۰.
<https://civilica.com/doc/804612>
- ثواقب، جهان‌بخش و زنجفی علی‌آبادی، فردین. (۱۳۹۱). *نقش صفویان در رشد کاروانسراها*. تاریخ، ۷(۲۶)، ۶۴-۳۹.
<https://sanad.iau.ir/fa/Article/992440>
- حسینی‌بافرانی، نسیم. سعدوندی، مهدی و ندیمی، هادی. (۱۴۰۳). *تبیین ارزش‌های سیاسی-اجتماعی کاروانسراهای برون‌شهری فلات مرکزی ایران در عصر صفوی*. فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ۹(۱)، ۲۲۰-۱۹۱.
<https://doi.org/10.61186/ciauj.9.1.191>

- حسیبی، زهرا. افهمی، رضا و صابرنزاد، ژاله. (۱۴۰۳). **تأثیر تغییر مسیرهای تجاری دوره صفویه بر دگرگونی ساختار کاروان سراهای مرکز و جنوب ایران**. باغ نظر، ۲۱(۱۳۸)، ۲۹-۴۰. <https://doi.org/10.22034/bagh.2024.420245.5466>
- دولت‌شا، پریا. قاسمی، محسن و نیک‌پور، منصور. (۱۴۰۴الف). **تبیین نقش حیاط مرکزی در کارکرد تعاملات اجتماعی-تجاری، زیست‌محیطی و امنیتی کاروانسرای ایرانی با رویکرد فرهنگ م‌حور**. تغییرات اجتماعی-فرهنگی، ۲۲(۲): ۵۷-۶۸. <https://doi.org/10.82338/aukh.2025.1212057>
- دولت‌شا، پریا. قاسمی، محسن و نیک‌پور، منصور. (۱۴۰۴ب). **تحلیلی فرهنگ محور از نقش حیاط مرکزی کاروانسراهای ایرانی**. چهارمین کنفرانس بین‌المللی معماری، عمران، شهرسازی، محیط‌زیست و افق‌های هنر اسلامی در بیانیه گام دوم انقلاب، تبریز-ایران، ۸-۱. <https://civilica.com/doc/2428561>
- دولت‌شا، پریا. قاسمی، محسن و نیک‌پور، منصور. (۱۴۰۴ج). **تحلیلی از نقش و کارکرد کاروانسراهای ایرانی مبتنی بر رویکرد فرهنگی**. چهارمین کنفرانس بین‌المللی معماری، عمران، شهرسازی، محیط‌زیست و افق‌های هنر اسلامی در بیانیه گام دوم انقلاب، تبریز-ایران، ۷-۱. <https://civilica.com/doc/2428562>
- رهرو مهربانی، سعید و نوری، سیدعلی. (۱۴۰۱). **واکاوی تطبیقی کاروانسراهای عصر صفویه در استان کرمانشاه از منظر گونه‌شناسی در جهت ارائه مؤلفه‌های تاثیرگذار کالبدی**. مطالعات هنر اسلامی، ۱۹(۴۷): ۶۷۵-۶۸۸. <https://doi.org/10.22034/ias.2023.379601.2134>
- فریاد، شقایق. کمالی‌اردکانی، عطا و نوری، سهیل. (۱۳۹۸). **بررسی نقش فضاهای جمعی و حیاط مرکزی و تأثیر آن بر شکل‌گیری تعاملات اجتماعی در محیط‌های فرهنگی**. ششمین کنگره ملی عمران، معماری و توسعه شهری. تهران-ایران، ۶-۱. <https://civilica.com/doc/1003361>
- کاویان، مجتبی و غلامی، غلامحسین. (۱۳۹۵). **بررسی سیر تحول معماری کاروانسراهای حیاط‌دار مرکز ایران**. اثر، ۷۵، ۶۶-۴۹. <http://journal.richt.ir/athar/article-1-717-fa.html>
- مختاری، نسربین و اسفندیاری فرد، الهام. (۱۴۰۰). **بررسی پیکربندی ساختار فضایی کاروانسرای شاه‌عباسی در کرج به روش نحو فضا**. پژوهش‌های معماری نوین، ۱(۲)، ۸۵-۹۶. <https://dor.org/20.1001.1.28209818.1400.1.2.5.5>
- نوراللهی، علی. (۱۴۰۲). **بررسی باستان‌شناسی کاروانسراهای نیک‌پی و سرچم در راه زنجان-میانة**. باستان‌شناسی ایران، ۱۲(۱): ۲۵-۱. <https://doi.org/AOI-2107-1103>
- Edwards, B., Sibley, M., Hakmi, M., & Land, P. (2004). *Courtyard housing: Past, Present And Future*. Taylor & Francis.
- Golany, G.S. (1996). *Urban Design Morphology And Thermal Performance*. Atmospheric Environment, 30(3), 455-465. [https://doi.org/10.1016/1352-2310\(95\)00266-9](https://doi.org/10.1016/1352-2310(95)00266-9)
- Khosravi Javid, T., & Nasekhian, S. (2025). *Typology Of Suburban Caravanserais In Center Of Iran Based On The Spatial Combination Of The Main Architectural Elements*. Applied Arts Studies (IJAPAS), 10(4), 43-62. <http://www.ijapas.ir/index.php/ijapas/article/view/590>
- Khosravi Javid, T., Nasekhian, S., & Jeyhani, H.R. (2025). *Studying The Architecture Elements Of Suburban Caravanserais In Central Iran To Identify Their Similarities And Differences*. Architectural And Engineering Research, 9, 49-61. <https://doi.org/10.54338/27382656-2025.9-05>
- Soflaei, F., Shokouhian, M., & Soflae, A. (2017). *Traditional Courtyard Houses As A Model For Sustainable Design: A Case Study On BWhs Mesoclimate Of Iran*. Frontiers Of Architectural Research, 6(3), 329-345. <https://doi.org/10.1016/j.foar.2017.04.004>